

10. *Uz slavu Božju i naše posvećenje Uredba ništa toliko ne ističe koliko svjesno i djelatno učešće vjernika kod bogoslužnih čina. »Nema nikakve nade da će se to dogoditi, ako se prije sami pastiri duša posve ne prožmu duhom i snagom liturgije« (čl. 14).*

UREDNIŠTVO

HRVATSKI LITURGIJSKI JEZIK

Nacionalni, općekulturni i crkveni razvitak gornjih hrvatskih krajeva znatno se razlikovao od razvitka onih krajeva što su ih Hrvati naselili uz Jadransku obalu. Koliko se danas može reći, kršćanstvo je kod Hrvata u 9. st. bilo već posvuda učvršćeno. Bogoslužje se vršilo na narodnom jeziku. U Dalmaciji je doskora došlo do otvorenog sukoba između starosjedilačke romanske hierarhije s latinskim liturgijskim jezikom i hrvatskog biskupa i klera s liturgijom na »barbarskom« slavenskom jeziku. U Bosni je do te borbe došlo tek 300 godina kasnije, kad je onamo poslan prvi stranac, »latin«, da zamijeni domaćeg biskupa koji nije znao latinski. Tada je u Bosni uvedena latinska liturgija mjesto dotadašnje na narodnom jeziku. Ne znamo tačno kako je bilo u gornjoj Hrvatskoj do osnutka zagrebačke biskupije oko 1094. Možemo samo sa stanovitim opravdanjem pretpostaviti da je i ovdje bilo nekako slično kao u Bosni. Ipak, na ovom području nije došlo do većih crkvenih sukoba koji bi ostavili neki veći trag u povijesti. Latinizacija liturgije uspjela je ovdje bez naročitih trzavica za koje bismo znali. To isto vrijedi i za područje đakovačke biskupije koja je nastala bijegom bosanskog biskupa iz Bosne u Đakovo. Na čitavom području Hrvatske, Slavonije i Bosne ustalilo se latinsko bogoslužje. Vjernicima se u Zagrebu, od prvog početka, evanđelje čita i tumači na narodnom jeziku. Za vrijeme latinske mise vjernici pjevaju hrvatski prepjev misnog Ordinarija i različite neliturgijske pobožne popijevke.

Sasvim su se drugačije prilike razvile uz Jadran: posvuda, osim u nekim gradovima, misa se služi staroslavenskim jezikom. Vjernici pjevaju svoj dio mise jezikom kojim govore. Kao što se jezik liturgijskih knjigâ od staroslavenskoga razvio u crkvenoslavenski i hrvatskoslavenski, tako i vjernici sudjeluju kod celebracije pjevajući svoj dio mise hrvatskim jezikom. Taj je proces kroz više od tisuću godina prošao nekoliko faza. Dokumen-

tarno nam je zajamčen počevši od 14. stoljeća. Najprije se hrvatski obavljaju neki obredi i blagoslovi. Poslanice, evanđelja i druga čitanja čitaju se i pjevaju hrvatskim jezikom. Konačno se, kod pjevane mise, pjeva hrvatski prijevod misnog Ordinarija i Proprija. I misnik pjeva na hrvatskom jeziku molitve i predslavlje.

Ne možemo ovdje u svim pojedinostima prikazati razvitak tog procesa. U različitim biskupijama na različiti su način djelovali progresivni, konzervativni i reakcionarni čimbenici. Nastojat ćemo da iznesemo najglavnije momente koji su, više ili manje, bili od opće važnosti u liturgijskom pogledu. Velik su i dobar posao u toj stvari obavili i obavljaju i dalje slavisti i povjesničari. Stručno-liturgijska strana ovog pitanja jedva da je do sada bila obrađivana.

Uz tzv. šibensku molitvu iz sredine 14. st.¹⁾ spada među najstarije latiničke spomenike hrvatske crkvene pismenosti fragmenat tzv. korčulanskog lekcionarija, uvezan zajedno s latinskim misalom. Danas se nalazi u narodnoj knjižnici u Budimpešti.²⁾ Na tom je fragmentu ispisana hrvatska služba za blagoslov vode na Vodokršće (Bogojavljenje). U samom misalu, koji je pisan za vladanja Ljudevita Velikog Anžuvince (1342—1382), nalaze se fol. 149v—156v, nad latinskim tekstom Muke po Mateju, što se čita na Cvjetnicu, 53 hrvatske glose. Upisane su krajem 14. ili na početku 15. stoljeća. I spomenuti fragmenat s blagoslovom vode i ove glose pisani su prema starijem hrvatskom predlošku iz 14. st. Slijedio je, još uvijek u 14. stoljeću,

¹⁾ J. Milošević i I. Milčetić: Šibenska molitva (XIV vijek). *Starije YXXIII*, 572—592.

²⁾ *Missale cuiusdam monasterii O. Pr. in Dalmatia. Signatura ms. l. m. ae. 334.* Dr. Emma Bartoniek, *Codices latini medii aevi Musei nationalis Hungarici*, Budapestini 1940, 293. Iz franjevačkog samostana na Korčuli dospio je u ruke knjižara Rosenthala koji ga je 1893. prodao mađarskoj narodnoj knjižnici. Otkrio ga je F. Radić i opisao u *Glasniku zemaljskog muzeja u Sarajevu* 1890, 254 i u *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina II* (1894) 179. Fragmenat s blagoslovom vode i hrvatske glose proučio je Melich Janos, u *Magyar Könyvszemle* 1903, 36—64. Prema historijskoj i liturgijskoj analizi Polikarpa Rado OSB misal je pisan nešto iza 1357. u Splitu. Kalendar je dodao jedan splitski dominikanac. Kasnije je dospio u Zadar, gdje je dodana misa sv. Šimuna. Isp. P. Rado Nagy Lajos dalmaciai uralmanak emleke egy spalatoi kodesben, *Magyar Könyvszemle* 1942, 1—10; *Libri liturgici manu scripti Bibliothecarum Hungariae*, Budapestini 1947, 104—107. Fotosnimke citavog misala nalaze se u Zagrebu u posjedu prof. A. Malančec.

neki dosad nepoznati hrvatski lekcionarij prema kojemu je u 15. stoljeću prepisan tzv. zadarski lekcionarij.³⁾

U austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču čuva se pod br. Suppl. 3422 rukopisni hrvatski lekcionarij iz Zadra, pisan oko polovice 15. stoljeća. Bivša dvorska biblioteka u Beču kupila ga je 1888. od zadarskih franjevaca. Tekst je, s uvodom i kritičkim opaskama, 1894. objelodanio Milan Rešetar u XIII knjizi Djelâ Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti str. V—LIII i 1—95. Zadarski lekcionarij u svom današnjem stanju (Rešetar misli da je tako bilo od početka i da ništa nedostaje) počinje čitanjima na badnji dan: *In vigilia nativitatis domini. Setnje pistole blaženoga pavla apustola ka rimljanom . . . Evangelium secundum matheum . . .* I tako su redom dani i svetkovine označeni latinskim jezikom. Čitanja se poslanice obično uvode hrvatski, a evanđelja latinski. Nepotpuni temporal završava tijelovskim blagdanom i kvatrama u rujnu. Tada fol. 43 slijedi sanktoral: *Incipit proprium sanctorum de missali. In vigilia sancti Andreae. Epistola. Re. in Comuni In vigilia unius apostoli. Evangelium secundum Ioannem . . .* U sanktoralu su navedeni blagdani Bl. Dj. Marije, sv. križa, sv. Ivana Krstitelja, apostola, evanđelistâ, arhandela Mihaela, mučenice Agnes, Fabijana i Sebastijana, sv. Antuna Padovanskog, sedmero braće i sv. Rufine, Ilije proroka, Marije Magdalene, sv. Apolinara, *Inventio sancti Stephani*, sv. Ciriaka, Larga i Smaragda, sv. Lovre, svih svetih. Slijedi običajni *commune sanctorum* s votivnim misama i s misom za pokojne. Zatim fol. 98 *Incipit officium benedictionis aquae In epyphania* s latinskim rubrikama, psalmima i završecima molitava. Sve je, inače, hrvatski. Fol. 108: »In epyphania domini Pronuntiatur post evangelium. PVch sueti bogu slučbeni. Ouoye rad slisati ça uiditi çeli. Chroçi to stechem nam ocholo bratia pridraga. Nauischiuyemo uam opchieno ueselye. Atada chascste ueseli bili od porogenya gospodina nascega isucarsta. Tachole iod gnegoua suetoga ipostouanoga scarsnutya: che ochie biti na dan. n. ulacechi miseça aprila. Poçatahc uginstinu choriment ta ochie biti nadan. n. ulaçechi miseça febrara. Septuagesima çagistinu chadase puscchia alleluya. Ta ochie biti nadan. n. ishodechi miseça çenara. Dabude mir iueselye safsimi uami bratya. Amen«. Nadalje je zabilježen blagoslov svijeća *in die purificationis*, blagoslov kruha *in die sancti Blasii*, blago-

³⁾ Dr F. Fancev: Bibliografija latiničkih spomenika hrvatske crkvene pismenosti 14. i 15. v. Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XXXI (1934) VI—VIII.

slov paoma *in die palmarum*, blagoslov janjeta *in pascha*, *benedictio pomorum in die sancti Martini*. Blagoslov vode završava latinski: *Ostende nobis domine, Et salutare, Dominus vobiscum, Et cum sp. t., Oremus*. Molitva koja slijedi je hrvatska (Usliši nas gospodine), ali završetak glasi: »chi čiue stobom ichagluye ujedinstui duha suetoga bog. Per omnia secula seculorum. Amen«. *Benedictio carniū uel ouim, casey & ouorum* donesena je u skraćenom obliku (samo početak) isključivo latinski.

Osim čitanja Sv. Pisma i spomenutih blagoslova, te proglašenja uskrsnog termina, nema u zadarskom lekcionariju drugih hrvatskih tekstova iz misala. Iz rubrike »Postea duo fratres ministrant fratribus« fol. 114v kod blagoslova paoma na Cvjetnicu može se zaključiti da je zadarski lekcionarij bio određen za franjevački samostan.

Lekcionarij Bernardina Splićanina počinje ovim riječima: *Incipit Vulgarizacio Dalmatica epistolarum & evangeliorum atque prephacionum & benedictionum continencium in Missali*. Slijede redom hrvatski prijevodi poslanica, evangjelja i dr. čitanja za sve nedjelje u liturgijskoj godini, počevši od 1. nedjelje došašća do 24. nedjelje po Duhovima, za kvatre, korizmene ferije i sve dane u uskrсноj i duhovskoj osmini, za badnjak, Božić, Bogojavljenje. Iza 24. nedjelje po Bogojavljenju zabilježeni su u *Proprium sanctorum* blagdani Bl. Dj. Marije, apostolâ i evanđelistâ, sv. križa, Preobraženja, Ivana Krstitelja, arkanđela Mihaela, Sviju svetih, Šimuna proroka, sv. Jeronima, Marije Magdalene, sv. Lovre, sv. Antuna Padovanskog, Sv. Ludovika, sv. Franje asiskog. U temporalu nalaze se, kao i u rimskom misalu, blagdani sv. Stjepana, Ivana ev., nevine djece, Tome mučenika i pape Silvestra. Iza *Proprium sanctorum* uvrštene su poslanice i evanđelja za *Commune sanctorum*, za neke votivne mise i za misu za pokojne zajedno s posljednicom »Sudac gnivan hoće priti«. Drugih posljednica nema. Iza toga dodan je još blagoslov vode na Bogojavljenje i u druge dane, Vjerujem, blagoslov paoma na cvjetnicu, »Puče moj ča učinih tebi« na veliki petak, blagoslov ognja i tamjana na veliku subotu i druge blagoslovine, opet blagoslov soli i vode. Na kraju: »Finis. Laus Deo. Euangelia & epistole cum prephationibus per anni circulum in lingua yllirica feliciter expliciunt: emendata & diligenter correcta per fratrem Barnardinum Spalatensem. Impressum Venetiis per Damianum Mediolanensem. Anno D. MCCCCXCV. die XII. Martii«.

Na Svijećnicu je, u hrvatskom prijevodu, donesen i blagoslov svijeća, na čistu srijedu blagoslov pepela, na veliki petak,

osim improperija, pozivi za molitve za sve staleže i ljude, na veliku subotu blagoslov uskrsne svijeće »Raduj se jure angelska družba«. Nazivi su blagdana navedeni na latinskom jeziku: »Dominica prima de adventu«. Isto tako i podnaslovi i rubrike: »Benedictio cineris. Antifona: exaudi nos Domine; — postea: Dominus vobiscum. Pomolimo se. Vsemogi vični Bože, prosti onim . . . Postea inponitur cinis sacerdoti et aliis gradatim. In fine dicitur: Dominus vobiscum. Zajmi nam, molimo te . . . Isukrstom gospodinom našim. R. Amen«. Na veliki petak, iza Muke: »Deinde sacerdos dicat subscriptas orationes solemnes inciens (!) absolute. Molimo se, poljubljeni nam, za crkvu svetu božju . . . da budemo slaviti boga oca vsemogoga. Diaconus dicat versi(culum) Flectamus genua. R. Levate. Oratio. Omnipotens sempiterne deus, qui gloriam tuam cet«. Tako su i ostali pozivi prevedeni na hrvatski, ali svećenik moli odnosnu molitvu latinski. Iza ovih molitava: »Ad adorandam sanctam crucem antiphona. Evo drivo križa na kom je visio spasitelj svita. Hodite, da mu se poklonimo. Hec antiphona ter cantatur semper paulisper altius a sacerdote«. Pri kraju knjige: »Incipunt prephationes. Prephatium de nativitate Domini. U istinu dostojno i pravdeno jest, pravo i spaseno (?), mi tebi vazda i vazdi hvale uzdavati, gospodine sveti oče, vsemogi, vični bože. Jere upućenoga slova službom, pameti naše očima nova svitlošć tvoje zrake prosijnu, da pokle vidino boga znamo, po njem u ljubav nevidinih da se potegnemo. I zato s angeli i s arhangeli i s pristoljem i s gospodstvom i sa vsim hrabarstvom vojstva nebeskoga pisan slavi tvojoj pojemo brez konca govoreći«. Na kraju običnog predslovlja dodano je latinski »sanctus, sanctus, sanctus«.

Iza vodokršća na Bogojavljenje, a prije blagoslova paoma na Cvjetnicu, zabilježen je navještaj u koji dan pada nedjelja sedamdesetnica, prvidan korizme i Uskrs. Takav je navještaj u sva tri izdanja Bernardinova lekcionarija. Mi ga donosimo prema editio princeps 1495: »Puk sveti bogu službeni ovo je rad slišati ono, ča i viditi želi. Za to stećim vam okolo, bratjo pridraga, navišćujemo općeno veselje, kako ste veseli bili od porođenja gospodnia našega Isukrsta, toliko je i od njegova svetoga uskrsnutja. Najprvo znajte, da sedmodesetnica, kada se zavežuje alleluja, prihodi na x. ženara, a prvi dan korizme na xx. febrara, a vazam na xxx. aprila. Da bude mir i veselje i milost gospodina našega Isukrsta sa vsimi vami, bratjo. Amen.«

Bernardin je svoj lekcionarij uredio prema latinskom misalu *secundum consuetudinem Romanae curiae*, oslanjajući se na dotadašnje hrvatske prijevode čitanja i blagoslova koji pred-

stavljaju kopču sa crkvenoslavenskim prijevodom iz hrvatsko-glagolskih misala. Bernardinov lekcionarij nije bio određen samo (a možda ni prvotno) za one crkve u kojima se služba Božja vršila na crkvenoslavenskom jeziku. Čitav sastav ovog lekcionarija svjedoči da je bio određen upravo za crkve s latinskim bogoslužjem. Sigurno su ga upotrebljavali i glagoljaši, jer je hrvatski jezik bio vjernicima 15. i 16. stoljeća bliži i razumljiviji od crkvenoslavenskoga kojim su bili pisani službeni glagolski misali.

Drugo je izdanje Bernardinova lekcionarija priredio Don Benedat Zborovčić i posvetio ga Trogiraniu Dom Jakovu Miličiću. To je izdanje izašlo u Veneciji 1543, kako saznajemo iz predgovora: »Počtovanomu u Isusu Isukrstu gospodinu Dom Jakovu Miličiću Trogiraniu Dom Benefat Zborovčić poklon i ljubeznivo pozdravljenje piše... Iz Bnetak na deset miseca oktobra nakon tisuća i pet sat i četrdeset i tri godišća našega Spasenja. Nedostojni sluga Dom Benedat Zborovčić piše«. U tom otvorenom pismu javlja Dom Zborovčić Dom Miličiću, svoje dobrotvoru, da ga je »niki mestar od knjig koji biše rad ponoviti stumačenja od svetih pistuo i evangelji, koji se čte u svetu mater crikvu« zamolio da to učini, »a to za napruditi kojino vele dobro latinsku knjigu ne razumiju.« I Dom Zborovčić je, dakle, svoje izdanje hrvatskog prijevoda poslanicâ i evandeljâ namijenio prvenstveno onom području uz Jadran, gdje se sv. misa služila latinskim jezikom. On je zapravo, uz poneku preinaku u jeziku i pravopisu, prešampao prvo izdanje Bernardinova lekcionarija. Važna je promjena u tome, što naslov čitavog lekcionarija i blagdana nije više latinski, nego hrvatski: *Počinje stumačenje slovinsko od pistuo i evangelja i proročastva i blagoslovov, koji se zrdže u misali. U nedilju prvu od adventa. Čtenje pistule blaženoga Pavla apostola k Rimljanom.* Ipak su crveno štampane »žive glave« na vrhu lista latinske. Isto tako i nazivi nekih blagdana, kao i neke rubrike i gdjevoja molitva. *Na adoranje križa* zabilježeno je samo *Puče moj* i ništa više. Prvo izdanje imade na Svijećnicu: »In festo purificationis. Benedictio candelarum. V. Dominus vobiscum. R. Et cum spiritu tuo. Mollimo se. Gospodine sveti, oče vsemogući...« Zborovčićevo izdanje fol. 100 v: »Na dan Kandelore blagoslov od svik.« Osim nekih rubrika sve je hrvatski. Jedno i drugo izdanje imade kod Muke označene uloge za pjevanje.

Na naslovnom listu trećeg izdanja čitamo: *Pistule i evangelja po sve godišće hrvatskim jazikom stumačena. Novo prištampana i s pomnjom privijena po načinu novoga misala nare-*

jena po svetoj materi crkvi. Ispod toga grb s mačkom koja drži u ustima miša, a oko nje natpis: Dissimilium infida sotietas (!). Prodaju se u Bnetcih pri svetomu Zulianu u knjigara, ki drži zlamen od mačke. 1586. Ovo se izdanje jezično oslanja na Zborovčica, ali imade znatnih varijanata i prema prvom i prema drugom izdanju. Te varijante nisu bez vrijednosti za povjesni razvitak hrvatskog jezika, jer je izdavač trećega izdanja izmijenio dosta oblika i riječi, koje već u njegovo doba, gotovo čitavo stoljeće iza prvog izdanja, u njegovu kraju nijesu bile u običaju. Poneka razlika u perikopama ima svoj izvor u okolnosti što je u međuvremenu sv. Pija V apostolskom konstitucijom »Quo primum« od 13. VII 1570, u smislu odredbe Tridentuskog koncila, propisao i uveo novi Rimski misal mjesto dotadašnjega. Treće je izdanje Bernardinova lekcionarija prilagođeno misalu Pija V, kako to ističe i sam naslovni list. Priredio ga je i izdao Trogiranin Dom Marko Andriolić.

Trinaest godina nakon prvog izdanja Bernardinova lekcionarija, 20. listopada 1508, počeo je Nikša Ranjina u Dubrovniku pisati lekcionarij koji je danas vlasništvo Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Tekst je s uvodom i kritičkim bilješkama 1894. izdao Milan Rešetar u XIII knjizi Djela JAZU str. IX—LIII i 97—330. Ranjinin je lekcionarij prijepis starijih predložaka. Neka su čitanja preuzeta od Bernardina Splićanina, a druga potječu iz drugih izvora. Jezik i pravopis odgovaraju dubrovačkom govoru onoga doba. Na sadašnjim listovima I—XI ispisana je *tabula de trouare a numero de charte tute le pistole et euangelji nela sequente opera sechondo l ordine dela corte romana i nel mesalle*. Svako čitanje imade u ovom popisu i u samom tekstu svoj broj. U svemu je ispisano 480 čitanja. Čitanja počinju uvodom: *Al nome sia del nostro signor iesu xro IHS 1509 ad j 15 dezembrio. Počinju pistole i vandelja i lekcijoni, koje se legaju po sve godište na misi, kako je uzanca svete crkve rimske. P^o. D^o. S^a. Pⁱ. allj romanj: Leccjone epistola de sancto paulo apostolo allj romanj al c. XIII 5 legesse la prjma domjnicha del aduento nella messa. Bratjo! da znate, jere jest brijeme nam da oda sna probuditi se...* Tako su redovito dan, poslanica, evanđelje i ostala čitanja, označeni talijanskim jezikom. Tada slijedi hrvatski tekst biblijskih čitanja. Najprije za temporal, počevši od I nedjelje došašća, do XXIV nedjelje po Duhovima (fol. 13—170v). Sanktoral počinje fol. 170v uvodom: *Incomenza le leccjone & epistole et euangelij proprji de sanctj e dele sancte secundo l ordine de misale. Leccjone del libro dela sapiencja djcesi la uvgilia de sancto andrea*

apostolo nel c. IIII. 304. Blaženstvo od gospodina svrhu glave pravednoga . . . *Sequentia del santo euangeljo sechondo giouanj djcesi la ugilja dj sancto andrea apostolo nel c. I. 305. U onoj brijeme ostavše Ivan i dva od učenika njegovijeh . . .* Sanktoral teče do fol. 201. Obuhvaća, kao obično tadašnje zapovijedane blagdane i osim toga blagdan sv. Fabijana i Sebastijana, sv. Agnes, Grgura pape, sedmero braće, sv. Marije Magdalene, sv. Apolinara, Ciriaka, Larga i Smaragda, sv. Franje asiskog. Slijedi fol. 201v—230 *Commune sanctorum* s votivnim misama: *Incomenzano le leccjonj & epistolle et euangelij del comune di sanctj cjoe dj quelj chj non ano proprjo assignjato et prijma si e la uigilja d uno apostolo. Leccjone del libro dela sapiencia djcesi la uigilja d uno apostolo nel c. XLV nel ecclesiatjcho. 389. Blagosov gospodinov svrhu glave pravednoga . . .* Nema blagoslova ni molitava koje se nalaze u drugim lekcionarijima, ni improperija na veliki petak, ni sekvencija, ni predslavlja. Ali fol. 111v—113 preveden je *Exultet* za veliku subotu: *Incipit benedjcco zeroj. Radujte se sada, anđeli mnoštvo nebescijeh . . .* Fol. 1—10 ispisao je Ranjina kalendar: *IHS marja 1508 adj 20 octobrjo in ragusi njcolo marin de ragnina alyter njxa scrisi manu proprja. Januarius habet dies XXXI . . .* Kalendar imade izrazito dubrovački i franjevački značaj.

Konstitucijom »Cum sanctissimum Eucharistiae Sacramentum« od 7. VII 1604. propisao je Klement VIII (1592—1605) iznova pregledani i novo uređeni Rimski misal Pija V. Fra Ivan Bandulavić Reda Manje Braće priredio je i u Veneciji 1613. izdao *Pistole i evangelja priko svega Godišta novo istomačena po razlogu dvora Rimskoga*. U predgovoru veli Bandulavić štiocu da je svoj lekcionarij priredio *po prilici novoga Misala od S. Sabora Trentskoga i pod vladanjem S. O. Pape Klementa VIII opravljena . . . na poštenje Božje, na službu jezika Slaven-skoga, na pomoć onim koji vele dobro latinsku knjigu ne razumiju*. I Bandulavićev je, dakle, lekcionarij bio u prvom redu namijenjen onom području na kojem se sv. misa služila latinskim jezikom. Sveučilišna knjižnica u Zagrebu imade ova izdanja Bandulavićeva lekcionarija: 1626 (R 1438), 1665 (R 1371), 1682 (R 1136), 1699 (R 1370), 1718 (R 1105), 1739 (R 1104), 1773 (R 1101). Osim toga izdane su Bandulavićeve Pistole još i 1639, 1640, 1818, 1830, 1838, 1840. Bandulavić se kod prvoga izdanja (1613) služio drugim i trećim izdanjem Bernardinova lekcionarija, kako je to izrijeком spomenuto u štamparskom privilegiju od 1. IV 1613: »*translato gia molt'anni dal Latino nella lingua schiaua dal M. R. D. Benedetto Zboroveo stampati nel 1543*

& nel 1586 in Venetia«. Nemoguće je ovdje pratiti razvitak hrvatskog jezika i liturgijskog sadržaja u Bandulavićevu lekcionariju kroz više od 200 godina. Navodim samo, primjera radi, neke važne podatke iz izdanjâ g. 1626. prema primjerku R 1438 u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i g. 1773 (R 1101).

Iz rubrika se Bandulavićeća lekcionarija vidi da misnik služi misu latinskim jezikom, ali poslanicu, evanđelje i ostala čitanja čita i pjeva vjernicima hrvatski. Uopće je ono, što je Bandulavić smatrao da se izravno odnosi na vjernike, prevedeno na hrvatski. Str. 133—137 (izdanje 1626) štampana je *Opće-na ispovid slovinski*, zatim *Slava na višnjih Bogu slovinski*, *Virovanje slovinski*, *Oče naš slovinski*, *Priglašenja aliti Präfationi* za Božić, *priko osmine*, u korizmi, o sv. križu, za Uskrs, Uzašašće, Duhove, blagdan sv. Trojstva, o Bl. Dj. Mariji, o apostolima, obično predslavlje, sve *slovinski*. Božićno predslavlje (str. 134) glasi: »Po sve vike vilkom. Amen. Gospodin s vami. I s duhom tvojim, Va višnjih sarca. Imamo k' Gospodinu. Hvale uzdajmo Gospodinu Bogu našem. Dostojno i pravedno jest. U istinu dostojno i praveno jest, pravo i spasiteljno, nam tebi vazda i vazdi hvale uzdavati, Gospodine sveti, oče svemogući, vični Bože, jere upućenoga sina tvoga otajstvom pameti naše očima nova svitlost zrachae tvoje prosinu. Da dokle vidinno Boga poznajemo: po njemu u ljubav nevidinno da se potegnemo. I radi toga s' Angeli i s' Arhangeli, i Prestolji i s Gospodstvi, i sa svom družbom vojstva nebeskoga pisan slavi tvojoj pojimo brez konca govoreći Svet, Svet, Svet, Gospodin Bog Sabao. Puna jesu nebesa i zemlja slave tvoje. Pomiluj va višnji. Blagoslovljen koji pride u ime Gospodnje. Hosana va višnjih.«

Na veliki petak obavlja se klanjanje križu »kantujući ova zdola koja slijede: Puče moj, što učinih tebi; ali u čemu ožalostih tebe? odgovori meni«, samo hrvatski (str. 109—110).

Dodani su različiti blagoslovi, vodokršće i obred krštenja samo na hrvatskom jeziku. Forma krštenja glasi: »Ja te karstim u ime Oca i Sina i Duha Svetoga. Amen«.

Iz glagolskih bilježaka na naslovnom listu koji je fotografski snimljen slijedi, da se Bandulavićev lekcionarij upotrebljavao i na glagolskom području.

Izdanje Bandulavićeća lekcionarija od g. 1773. priredio je o. Petar Knežević reda sv. Frančeska Obsl., Provincijal provincije Odkupitelja. U svom predgovoru kaže on *časnom i poštenom štiocu* da je još od svoga đastva mislio *štenja i Naslidovanja, to jest Evandelja, koja su od mnogo i mnogo godišta bila od različitih izvarsnih ljudi u jezik naš slovinski prinesena, ali*

što od priskaocah slova, što od onih koji su pod tisak opet davali, ne malo od svoje matice odalečena, u ovi jezik kojim mi sad ovdje u Dalmaciji govorimo, priniti. Kaže dalje da u prijašnjim izdanjima od nepomnije pritiskavca mnogi zarezi nisu stavljeni na pravo mjesto, a i mnoge riječi, koje nisu u svemu običaju u ovih naših Džržavah. Ističe, da se prilagodio Rimskom obredniku, pa da zato ima promjena prema prijašnjim izdanjima. I mnoge bi druge stvari bio uvrstio »da ne bude ozira imao neodkučivat se od staroga istomačenja«.

U Kneževićevu je izdanju str. 109—118 (na veliku subotu) otisnut Red mise na hrvatskom jeziku. Prevedena je kolekta velike subote: *Molitva. Pomolimo se, Bože, koji ovu priposvećenu noć . . .* Slijedi hrvatski privjevod poslanice, evanđelja i priglasja (predslovlja), te str. 111—118 *Način govorit misu od misnikova dolaska do uključivo Svet: U ime Oca, i Sina, i Duha svetoga. Amen. Ulisti ću k otaru Božjemu . . . sve do Pomolimo se, kad misnik uzajde prid Otar.* Izostavljene su molitve *Aufer a nobis* i *Oramus te*. Slijedi *Gospodine pomiluj, Slava u visokih Bogu, Virovanje, Molite braćo* (bez nastavka), *Neka primi Gospodin*. »Rekavši Misnik Molitvu (tajnu) pod glas na dospitku reče: Po sve vike vikom. Sluga; Amen . . . Došavši pak na Oče naš, reče Misnik: Po sve vike vikom i ostala kako u Misalu. Oče naš, koji jesi . . . i ne uvedi nas u napast. Sl. Da izbavi nas od zla. A rekavši Misnik *Pojdite, Missa jest, ili Blagosivajmo Gospodina, Sl. Bogu fale. Na Misi pak martvačkoj reče: Neka počivaju u miru. Sl. Amen*« (str. 113/114).

Na str. 114—118 uvršten je hrvatski prijevod *Priglasja za Božić, Vodokaršće, korizmu, sv. križa, za Uskrs, Uzašašće, Duhove, presv. Trojstva, Bl. Dj. Marije, apostola, za svaki dan i predslovlje za dan sv. Oca Frančeska*. Božićno predslovlje glasi: »Po sve vike vikom. Amen. Gospodin s vami. I s duhom tvojim. Uzgor sarca. Imamo k' Gospodinu. Fale uzdajimo Gospodinu Bogu našem. Dostojno i pravedno jest. Uistinou dostojno i pravedno jest, razložno i spasiteljno, da mi tebi vazda, i svagdi fale uzdajemo, Gospodine sveti, Oče svemogući, višnji Bože. Jere po upućene Riči otajstvu, nova pameti naše očimah svitlost tvoje bistrine prosinu: da kad vidivo Boga poznajemo, po ovom da se u neviđenu ljubav zanesemo. I zato s' Angeli, i s' Arhangeli, s' Pristoljih, i Gospodstvih, i s' svom vojskom nebeskoga vojstva, pisan slave tvoje pivamo, brez svarhe govoreći: Svet, Svet, Svet Gospodin Bog Sabaot. Puna jesu nebesa i zemlja slave tvoje. Hosana u visokih. Blagoslovljen, koji pride u ime Gospodnje. Hosana u visokih« (str. 114/115).

Na veliki petak: »Dokle se ovo klanjanje (križu) čini pivaju se prikori i pogarde koje slide: Puče moj, što učinih tebi? ali u čem ožalostih tebe? Odgovori meni«. Nakon 15 prikora rubrika: *ova koja slide* (15 daljnih prikora) u *Misalu Rimskom ne nehode se*.

Iza poslanica i evanđelja za *Kommune sanctorum* i u votivnim misama dodano je mnogo različitih blagoslova, obred krštenja (*Ja te karstim*, str. 246), *Nauk karstjanski u kratko* (258), *Pet zapovijedi S. M. Carkve* (1. *Slišati Misu u sve Nedilje i ostale Svece zapovidne*; 5. *Platiti desetinu*, str. 259), *Sedam Sakramenata* (3. *Euharistija, to jest Tilo Isusovo*), *Litanije*, prijevod himna *Te Deum*.

Stotinu i tridesetak godina nakon Ranjinina lekcionarija objelodanio je Bartol Kašić D. I. *Vangelia i pistule istomačene iz Misala Novoga Rimskoga u jezik Dubrovački sa grada i daržave Dubrovačke. Pa Bartolomenu Kašiću popu bogoslovcu od družbe Jezusove. Romae ex typographia Bernardini Tani M. DCXXXI*. »Novi Rimski misal« što ga spominje Kašić izdao je Urban VIII apostolskom konstitucijom »*Si quid est*« 2. IX 1634. Drugo izdanje Kašićeva evanđelistara izašlo je 1841. Kašićev je evanđelistar zanimljiv i važan ne samo s jezičnog, nego i s liturgijskog gledišta. Na kraju knjige upravlja Kašić štioocu ove riječi: »Nemoj se čuditi, štioče, ako budeš naići kojagodiier pomanjkanja. Stampaturi ne razumiju jezika Dubrovačkoga. Ti, koji ga razumiš, ponapravi... U Dubrovniku ovi vangjelistar pisan i prepisan; viden i priveden bij od mnozijek Redovnika, većkrat, i doveden na ovu svarhu na dan Svetoga Timotea biskupa i mučenika; to jes, na 24 Genera 1638. Sve na slavu Božju. I tako ga je vlastito Utještenik u Rijmu utjeshio. *Romae ex Typographia Bernardini Tani MDCXXXI*. Sveučilišna knjižnica u Zagrebu posjeduje ovo izdanje pod signaturom R 1103.

Na nedjelju Cvjetnicu (str. 74—81) prevodi Kašić čitav misni Proprij: *Pristup, Molitvu, Poslanicu, Graduo, Trakt, Muku, Vjerujem, Ofertorio, Pričešćenje ali Communion, Po pričešćenju*. Isto tako prevodi Proprij i za veliki ponedjeljak, utorak, srijedu, četvrtak i petak (str. 81—108), ali bez mise preosvećenih darova, koja spada u Ordinarij. Kod improperija izostavlja grčki tekst i donosi samo latinski i *dubrovački*.

4) Za naučne svrhe izdao je Bernardinov lekcionarij dr T. Maretić 1885. u V knjizi Djela JAZU. Naši se podaci odnose na Maretićevo izdanje.

Str. 127—129: *Nedjelja od uskarsnutja Gospodinova Stanje u Svetoj Mariji Velikoj*. Preveden je cijeli Proprij: *Priступ, Gospodine pomiluj, Molimo, Poslanica, Graduo, Sequentia Svetilištu vazmenomu* (10 kitica), evanđelje, *Ofertor, Predslovlje, Pričešćenje ali Communion, Po pričešćenju*. Na kraju mise: *Gospodin s vami. I s duhom tvojijem. Podjite poslana jes. Bogu hvale*. Misni je Proprij preveden i za sve dane uskrsne sedmice i za bijelu nedjelju (str. 129—139).

U Dubrovniku izlazi 1774. novo izdanje hrvatskog lekcionarija: *Evanjelja i knjighe Apostolske iz Misala Novoga Rimskoga u jezik Slavenski, i poklonjen Prisivtl. i Pripoštov. Gospodinu D. Greguru Lazzari Archibiskupu Dubrovačkomu i Apostolskom Namjesniku. Ragusa MDCCLXXIV. Nella stamperia di Carlo Antonio Occhi*. Dubrovački kronista Mattei bilježi u svojim *Memorie sulla chiesa di Ragusa* III 403, 406: »Tutti i parroci Foranei (della Diocesi di Ragusa) dopo cantato l'Evangelio in latino sono obligati a cantarlo in lingua illirica, per questo ogniuno di loro deve avere l'Epistole od Evangelii in illirico, stampati per la diocesi di Ragusa«.⁵⁾

Izuzevši Dubrovnik, u Dalmaciji i Bosni vjernici su u pjevanoj misi sudjelovali hrvatski pjevajući misni Ordinarij i Proprij. Misnik je pjevao ne samo poslanicu, evanđelje i ostala čitanja, nego i predslovlje i molitve na živom narodnom jeziku, zvanom *lingua schiava volgare*, za razliku od staroslovenskog koji se nazivao *lingua slavica litteraria*. Po tomu se i hrvatski lekcionarij prozvaio *schiavetto*. U Dubrovniku i u Zadru, gdje se liturgija vršila latinskim jezikom, pjevalo se hrvatsko evanđelje iza latinskoga. Isto tako i u Bosni, gdje su najprije Dominikanci, a onda Franjevci, uveli latinsku liturgiju. Fra Ivan iz Foče OFM moli 1658 Sv. Stolicu da bi se i u Bosni, kao i u Dalmaciji, *Gloria, Credo, Pater noster* i čitanja smo pjevati s a m o *nel volgare illirico*,⁶⁾ a ne tek poslije latinskog teksta, kako je to uobičajeno.

⁵⁾ Lucas Jelić: *Fontes historici liturgiae glagolito-romane a XIII ad XIX saeculum*, Veglae MCMVI, XVIII, 51, No 102.

⁶⁾ Ib. XVII, 47, No. 163. S više mi je dobro obaviještenih strana saopćeno da u nekim franjevačkim samostanima u Bosni, npr. u Fojnici, još danas postoje stare hrvatske liturgijske knjige koje su se tamo upotrebljavale. Zamolio sam upravu fojničkog samostana da mi o tomu dade potanje podatke. Na moju pismenu molbu nisam dobio nikakvog odgovora.

U riječkoj tiskari Antuna i Josipa Karletsky objelodanjen je »šćavet« s dozvolom senjskog i modruškog biskupa Ivana K. Ježića od 10. VIII 1824: »Cum Epistolarum et Evangeliorum cum Orationibus Sanctorum feriarumque nec non ceterarum precum Volumen Illyricum »Schiavet« nuncupatum, nihil contra fidem et bonos mores, nihilque contra Principem Supremum, Statumve contineat, praelo publico donari posse censemus in Domino«.7) Ovaj *volumen illyricum*, kako ga zove biskup Ježić, sadrži poslanice i evanđelja u liturgijskoj godini, molitve i popričesne, Ordinarij mise i različite blagoslove.

Zadarski nadbiskup Petar Domnius Maupas, premda nije bio naše krvi, energično se suprotstavio traženju bečke vlade koja je zahtijevala da se u čitavoj zadarskoj nadbiskupiji dokine staroslovensko bogoslužje i nadomjesti latinskim. Svečano je, i u samom Zadru, proslavljeno objelodanjenje enciklike Leona XIII. *Grande munus* od 30. IX 1880. Kad je M. Pavlinović priredio priručnik za pjevanje kod glagolskih misa »Svete Mise koje se pjevaju po hrvatskim župama«, dao je nadbiskup Maupas svoj *imprimatur* 25. II 1874. pod br. 312 uz pripomenu da se svećenici kod celebracije ne smiju služiti ovim priručnikom, jer za njih vrijedi propis da imaju upotrebljavati samo glagolski misal. Uz dozvolu nadbiskupa Petra Domnija Maupas od 8. V 1879. izašla su 1880. u topolitografskom zavodu Emidija Mohovića na Rijeci, u redakciji Mateja Ivčevića, »Štenja i evanđelja priko svega crkvenog godišta istumačena po razlogu najnovijega Misala Rimskog i boljim pravopisom dana na svitlo sa priložkom brojnice blagdana pomičnih i znamenitijih svetkovina u Dalmaciji, Bosni, Hercegovini i po otocima Kvarnera itd.« Nadbiskupska kurija u Zadru dozvolila je 22. VIII 1894. pod br. 1962 štampanje drugog izdanja Pavlinovićeve šćaveta iz g. 1874. uz klazulu: »admittitur pro usu laicorum tantum«. Treće izdanje »Molitava za puk što se pivaju preko svete mise po župama Dalmacije, prevedene iz Rimskoga Misala«, štampano u Zadru 1913, odobreno je bez ove klauzule.

Šćavetom su se stvarno služili ne samo vjernici, nego i mnogi svećenici i kod latinske i kod staroslavenske celebracije. Ono, što se odnosi na vjernike, nisu pjevali ni staroslavenski ni latinski, nego hrvatski. Prema *Šćavetu*. Provođenje odredaba SRC 5. VIII 1898/III, IV da se *Šćavet*, tj. živi narodni jezik, ne smije upotrebljavati kod celebracije, bilo je skopčano s nemalim teškoćama. Vjernici su se uznemirili, pa se, npr. u

7) Ib. XIX, 38, No. 37.

senjskoj i modruškoj biskupiji mjestimice moglo od *Šćaveta* prijeći na staroslavenski tekst samo uz oružanu asistenciju *brachii saecularis*. Dokidanje staroslavenskog bogoslužja i uvođenje latinske celebracije urodilo je u Istri i Dalmaciji i na čitavom hrvatskom teritoriju, velikom uzrujanošću i vrlo teškim posljedicama. Kler je, uz rijetke izuzetke, držao s narodom. Osobito je oštar otpor izazvao zadarski nadbiskup Grgur Rajčević svojom odredbom od 7. III 1899. da u zadarskoj nadbiskupiji nitko ne smije glagoljati. I vjernicima je zabranio da ne smiju aktivno sudjelovati kod pjevane mise na živom narodnom jeziku.⁸⁾ Još je gore bilo u Istri. Poreško-pulski biskup I. K. Flapp dokinuo je 1898. staroslavensko bogoslužje u svojoj biskupiji. Slijedili su nemiri, otpadi, apelacije na Sv. Stolicu, interpelacije u bečkom parlamentu.⁹⁾ Čitava je hrvatska javnost bila do krajnosti uzrujana.

Katolički sastanak u Zagrebu, održan 3—5 rujna 1900. u prisuću devetorice biskupa, u posebnoj je rezoluciji, dostavljenoj Sv. Stolici, istaknuo da je povlastica staroslavenske službe Božje »napose u današnje doba veoma nužna i po vjeru i po crkvu među Hrvatima«. Stoga je izrazio vruću želju i pouzdanu nadu, da će se taj dragocjeni amanet dobrotom Sv. Stolice ne samo uzdržati nego i proširiti.¹⁰⁾ Sastanku je prisustvovao i krčki biskup Mahnić. U svojoj slovenačkoj reviji »Rimski Katolik« Mahnić je zastupao latinsku tezu. Ali kao krčki biskup izmijenio je mišljenje. Postao je gorljivi pobornik glagolice.¹¹⁾ Toga radi bio je optuživan, progonjen, pa i (to je rijetko kome danas poznato) — suspendiran *a divinis*, premda se strogo pridržavao odredaba Sv. Stolice. Pokušali su ga i otrovati misnim vinom. Njemu se imade pripisati što vjernici u krčkoj biskupiji sve do danas, kako je određeno dekretima Sv. Zbora Obreda, u pjevanoj misi pjevaju svoj dio staroslavenski, a ne hrvatski, kako je to inače stoljetni običaj u Dalmaciji. Čini se, da je prije biskupa Mahnića i u krčkoj biskupiji bio u upotrebi *šćavet* prema kojemu su u pjevanoj misi pjevali misnik, đakon, subđakon i vjernici. Uz male izuzetke (neke stolne i redovničke crkve) liturgija je na čitavom jadranskom pojasu, od Trsta do Dubrov-

⁸⁾ Ib. XIX, 96, No. 110 ss.

⁹⁾ Ib. XIX, 100, No. 113.

¹⁰⁾ Stjepan Korenić: Prvi hrvatski katolički sastanak, Zagreb 1900, 21, 428.

¹¹⁾ To je istaknuo već M. Murko u svom članku »Die slavische Liturgie an der Adria«, Oesterreichische Rundschau II (1904) 173—177.

nika, Kotora i Bara, blia staroslavenska. Vjernici su aktivno sudjelovali pjevajući Ordinarij, pa i (skraćeni) Proprij mise na živom »slavenskom«, »ilirskom«, »dalmatinskom« jeziku kojim su sami govorili. Možda je najprije i u najvećoj mjeri napustila liturgijsko sudjelovanje vjernika na crkvenoslavenskom i hrvatskom jeziku senjska i modruška biskupija, premda se čitava, osim rijetkih redovničkih crkava, služila glagolskim misalom i hrvatskim šćavetom. Mlađi kler i učitelji-orguljaši počeli su, pod utjecajem iz Zagreba, uvoditi tzv. cecilijanske popijevke mjesto staroslavenskog i hrvatskog liturgijskog teksta. Već su prije toga na područje gornjeg Jadrana bile prodrle misne popijevke što su ih u 18. stoljeću širili Isusovci, kao i one što ih je u Zagrebu propisao biskup Vrhovac i u Đakovu biskup Rafaj.

Danas jezikoslovna nauka veoma cijeni staroslavenski jezik kojim su govorili i pisali sv. Konstantin-Ciril i sv. Metodije. U prošlosti, pa i ne tako davnoj, bio je staroslavenski jezik nerijetko nazivan barbarskim i nedostojnim da se njime vrši bogoslužje.¹²⁾ Ni šćavet, odnosno živi hrvatski jezik, nije izbjegao

¹²⁾ Župnik u Lošinj u Ivan Federigo i njegovih 6 kapelana počeli su krajem 1802, da se osvete župljanima u nekoj raspi glade intencija, u sporazumu o osorskim biskupom F. Petrom Rakamarićem, protiv dotadašnjeg običaja, uvoditi latinsku pjevanu misu i večernjicu. Vjernici su se listom digli protiv toga. Obratili su se Sv. Zboru Obreda i dalmatinskoj vladi u Zadru tražeći da se uspostavi prijašnje stanje i ponovno vrati glagolica. Dalmatinska je vlada 26. II 1803. od biskupa Rakamarića zatražila izvještaj i razjašnjenje. Biskup je 14. II 1803. odgovorio dugačkom predstavkom u kojoj opravdava dokidanje staroslavenskog bogoslužja i uvođenje latinskog. U toj je spomenici sve postavljeno naglavce i iskrivljeno. Tu čitamo, uz ostalo: »Sarà ben presente all'illuminata conoscenza dell'Ecco. Dicastero, che 'l comune ed universale idioma liturgico della Chiesa Cattolica fu sempremai il Latino. Solo nei principj della conversione di qualche popolo barbaro e per 'l oggetto eminente di propagarvi la Fede di Gesu Cristo fu assentito restrittivamente dalla Chiesa 'l uso ai neofiti sacerdoti del vernacolo nazional idioma. Non è però che lo sia permesso a riguardo del Popolo, ne per elevare il Popolo sino al'intelligenza di tutto l' Uffizio Liturgico, che si celebra dai Sacerdoti: ma perchè i Sacerdoti medesimi della nazione nuovo-convertita ignorando da principio, e non potendo che rari e dopo gran progresso di anni aver l'istruzione della Lingua Latina, dovettero per necessità inevitabile abilitarsi ad officiare interinalmente nel proprio idioma barbarico«. U daljim svojim izvodima govori o *barbarico Glagolitico Messale* koji se može nazvati barbarskim osobito u njegovoj dijecezi »dove il linguaggio ne è affatto esotico ed estraneo alla popolar intelligenza, anzi alla maggior parte dei rozzi preti, che rozamente ne balbutiscono la lettura«. Isp. Š. Ljubić, Borba za glagolicu na Lošinj, Rad JAZU LVII.

ovom časnom naslovu. U nastojanju da se zatre slavensko bogoslužje počelo se živi hrvatski jezik kojim govore vjernici suprotstavljati »svetoj i liturgijskoj staroslavensštini« ističući da je ne razumiju ni puk ni misnik. To se upotrebljavalo kao razlog za dokidanje glagolsko-hrvatskog bogoslužja, za nasilno uvođenje latinizacije i za sustavno provedenu denacionalizaciju. Kojiput i dobronamjerno, u prilog glagolice, jer »široki krug dalmatinskih vjernika ne razumije staroslavenski, kao što ni neuka čeljad u Italiji ne razumije latinski«. Biskupi, teolozi i kler uopće mislili su tada da je misa isključivo stvar svećenika i klera i da misu treba služiti, pa i sakramente dijeliti, mrtvim jezikom. Vjernici, po uzoru krivo shvaćene starokršćanske *discipline arcani*, ne bi trebali ni sudjelovati ni razumjeti liturgijske čine i molitve. Okolnost, da vjernici u Dalmaciji i Istri ne govore više staroslavenskim jezikom iskoristavala se, bez mnogo logike, u korist uvođenja latinske liturgije. Ustvari, u svrhu odnarođivanja hrvatskog življa, Nadbiskup Muzio Calino okrenuo je taj argumenat u prilog glagolice. Uz to je, premda stranac, shvatio i potrebu da se evanđelje i poslanica u misi vjernicima proglašuje na njihovu živom jeziku.¹³⁾

Kao razlog zašto vjernici u Dalmaciji pjevaju misu onim jezikom kojim govore, a ne staroslavenski, obično se navodilo nepoznavanje staroslavenskog jezika i nedostatak staroslavenskih liturgijskih knjiga. Tako su Sv. Stolici i tadašnjim državnim vlastima znali tumačiti izuzetnu pojavu hrvatskog pjevanja mise. Mi ćemo danas u takovu stavu uzalud tražiti logiku. Nije se radilo o logici, nego o postignuću cilja za kojim se išlo.¹⁴⁾

¹³⁾ Zadarski nadbiskup Muzio Calino nije, u principu, dozvoljavao da se u Zadru, osim u crkvi sv. Trojice i bl. Dj. Marije, služi glagolska misa. Ali na Tridentskom saboru branio je opravdanost hrvatskog čitanja poslanice i evanđelja u misi. Bio je Talijan iz Brescie. Boraveći 1563. u Trientu izvijestio je kardinala kamerlenga Luigi Cornara da se u čitavoj njegovoj nadbiskupiji, izuzevši samo Zadar, bogoslužje vrši »nella lingua Schiava antica«, pa dodaje da Indeks zabranjenih knjiga ne može izmijeniti taj običaj »perche detta lingua schiava antica non è la volgare e materna di quei popoli, anzi è loro così oscura, come quasi a nostri idioti Italiani la Latina«. Jelić, Fontes XVI, 28, No. 115.

¹⁴⁾ Mučno je čitati izvještaje što su ih iz naših strana slali biskupi-stranci, kojiput i sinovi hrvatske majke i oca, o neukim domaćim svećenicima (»rozzi preti«) koji glagoljaju, pjevaju iz Šćaveta i dijele sakramente na barbarskom hrvatskom jeziku. Ne ćemo ih poimence navoditi. Radije ćemo se, ako i kratko, zaustaviti kod svijetlih primjera onih biskupa koji su kao stranci, »iz velikog svijeta«, poslani u naše strane, ali nisu prezirali svoje siromašne i

Stvarni i objektivni razlog kako je došlo do toga da su vjernici, a dijelom i misnik, Ordinarij i Proprij mise pjevali na (tadašnjem) živom hrvatskom jeziku, nije bio nedostatak prikladnih knjiga. Jer kao što su se pisale i štampale hrvatske knjige za vjernike, tako su se mogle izdavati i staroslavenske. Ali pučki je govor već daleko bio odmakao od crkvenoslavenskog kojim su pisani službeni misali i brevijari. Ako se htjelo da vjernici zbiljski razumiju što se čita i pjeva i da i sami pjevaju one odlomke koji su određeni za njih, moralo se pristupiti kroatizaciji staroslavenskog teksta. Kad se kod nas živi hrvatski jezik počeo znatno odvajati od staroslavenskog, naši su stari uveli hrvatski jezik u rimsku liturgiju. Bila je to novost koju je tražila logika života. Kao što se pučki jezik sve više razvijao, tako se kod nas razvijao i bogoslužni jezik, polazeći s osnove koju su postavili sv. Ciril i Metodije. Taj se proces odvijao, koliko možemo dokumentarno utvrditi, najmanje od

neuke vjernike i svećenike, nego su, koliko su mogli, nastojali svoj život i rad posvetiti svojim vjernicima i svećenicima. Ne otuđujući ih njihovu narodu, nego pomazući im u njihovim nevoljama. Da spomenemo samo koparsku biskupiju koja je u 17. i 18. st. imala u tom pogledu više uzornih biskupa. Mjesto da domaće svećenike koji su naučili latinski prisiljava da liturgijske funkcije u hrvatskom selu vrše latinski, a ne staroslavenski i hrvatski, kako se to inače dešavalo, koparski se biskup Pavao Naldini OSA, rodnom iz Padove, pobrinuo da bude osnovano sjemenište u kojemu će se njegovati i slavenski jezik. Koparski biskup Carlus Camucius izvještava Sv. Zboru Koncila 1765. da je naučio ilirski jezik kojim govore vjernici u njegovoj biskupiji, te im može na njihovom jeziku propovijedati i slušati ispovijedi. Znade čitati i glagolicu, što njegov kler ne zna, nego se služi Šcavetom. To ga zabrinjava i on pita »utrum usus iste sit tolerandus propter ejus maximam antiquitatem, et cum multum gratus sit rudi populo?« Pita, nadalje, koje bi izdanje Šcaveta preporučio svome ilirskom svećenstvu. Dobio je evazivni odgovor na oba pitanja. Sv. Zbor Koncila proglasio se nekompententnim da ih riješi (Jelić, *Fontes XVIII*, 88). Koparski dijecezanski sinod, održan 1779. za biskupovanja Bonifacija de Ponte, propisuje da svaka seoska župa mora imati ilirski prijevod knjige biskupa Franje Justiniani. Predviđa, osim toga, da se liturgija obavlja na živom ilirskom jeziku (Ib. *XVIII* 195). Tako je bilo i sredinom XIX st. Tršćansko-koparski biskup Bartolomej Legat obavještava, na njegov upit, 1857. J. A. Ginzela da istarski svećenici kod služenja mise upotrebljavaju »neku knjižicu koja je 1824. izašla s odobrenjem senjskog biskupa i da iz nje slavenski pjevaju nesamo poslanicu i evanđelje, nego i molitve i predslavlja«. Bio je to »Šcanet« štampan na Rijeci s dozvolom biskupa Ježića. Upotrebljavao se u cijeloj Istri, Hrvatskom Primorju i kvarnerskim otocima (J. A. Ginzl, *Geschichte der Slavenapostel Cyrill und Method und die slavische Liturgie*, Wien 1961, 173).

14. stoljeća amo. Bez sumnje već i mnogo ranije. Prirodno je da se taj proces i danas nastavlja. Isporedimo, npr. da samo to spomenemo, jezik u zadarskom kantualu 1913. s Vlašićevim evanđelistarom, a ovaj opet sa Žuvićevim i s Binički-Pavelićevim prijevodom Rimskog Obrednika koji je danas u važnosti. Tako je i hrvatski jezik već u 14. i 15. stoljeću postao književnim i liturgijskim jezikom. Nije više »barbarski«. Nije više samo *lingua vulgaris*, nego, poput grčkog, latinskog i staroslavenskog, *lingua litteraria*. I *lingua sacra*, *lingua liturgica*, jer se na njemu vrši bogoslužje.

Promatran s ovog stanovišta — a to u stanovitoj mjeri vrijedi za sve žive jezike — gubi svoju težinu prigovor koji se često opetuje, da liturgija ostaje, a živi se jezik mijenja, pa zato nije prikladan da bude primijenjen u liturgiji. Tačno je, da su nepromjeljive bitne crte u liturgiji, kako ju je ustanovio Krist Gospodin. Ali tomu je pridošlo mnogo koješta što je bilo historijski uvjetovano i što se razvitkom i mijenjanjem prilikâ i potrebâ razvijalo i mijenjalo. Mijenja se i danas i mijenjat će se i kasnije. Liturgija je bitni dio kršćanskog života nesamo klera, nego i tzv. »svjetovnjaka«. Ona je i sama život. Zato ne smije biti okamina. To bi bila duhovna smrt. Ne samo liturgije, nego već time, i samoga kršćanstva. Hoćemo li da liturgija bude i ostane živa, treba da misaono, izražajno i jezično drži korak sa životom vjernika. Možemo razumjeti da je u 16. stoljeću kao jedno od pravila *sentiendi cum Ecclesia* važno: *laudare thymiamata, lumina et pompam in ecclesia*. Tijekom stoljeća svega se toga u liturgiji i odviše nakupilo. Liturgija se razvijala u duhu vremena . . . Danas se traži manje vanjskog sjaja, a više duha, manje reprezentacije, a više sudjelovanja. To je zbiljski moguće samo uz razboritu primjenu živog jezika u liturgiji, kako su to proveli sv. Ćiril i Metodije u Moravskoj i Panoniji, a naši stari na hrvatskom području. Nije riječ samo o staroslavenskom, nego upravo o živom hrvatskom jeziku koji treba da kod nas, i u staroslavenskoj i u latinskoj službi Božjoj, dobije svoje mjesto. To traži logika same stvari. To traži naš dosadašnji liturgijski razvitak. To — ne samo za nas — odobrava i traži II Vatikanski crkveni sabor. Budimo ponosni što smo u tom pravcu išli pravim, ako i izuzetnim, ili, ako hoćete, »non-konformističkim« putom. Drugima smo dali primjer. Ne idimo natrag, nego naprijed!

Dr Dragutin Kniewald